

بررسی آماری سؤالات آرایه‌های ادبی در آزمون‌های سراسری عمومی ۹۲-۸۸

هادی صفری *

مرکز پرورش استعدادهای درخشان و پژوهشگران جوان شهید بهشتی شهرکرد

چکیده

آزمون سراسری، پلی میان دبیرستان و دوره کارشناسی است. در دفترچه عمومی آزمون سراسری (گروه‌های آزمایشی ریاضی، علوم تجربی، هنر و زبان‌های خارجی) همه‌ساله پرسش‌هایی از درس زبان و ادبیات فارسی مطرح می‌شود که یکی از مباحث مهم این پرسش‌ها، آرایه‌ها و صنایع ادبی است. در این مقاله، نگارنده کوشیده است تا با بررسی پرسش‌های آرایه‌های ادبی در آزمون‌های سراسری چهار گروه مذکور طی سال‌های ۸۸ تا ۹۲ و تحلیل و تفسیر آن، به نتایجی درباره آرایه‌های مورد سؤال و اهمیت هر یک از نظر طراحان دست پیدا کند. امید است نتایج این تحقیق برای داوطلبان کنکور، دبیران آن‌ها، مؤلفین و طراحان کتاب‌ها و پرسش‌های درس ادبیات و کارشناسان آموزشی مفید باشد.

کلیدواژه‌ها ادبیات، فارسی، بلاغت، بیان، بدیع، آرایه‌ها و صنایع ادبی، آزمون، سراسری.

مقدمه

«آزمون ورودی دانشگاه‌ها و مؤسسات عالی کشور، هر ساله در یک نوبت با شرکت حدود یک و نیم میلیون داوطلب برگزار می‌شود» [۳، ص ۱۳]. آزمون سراسری در چهار گروه آزمایشی ریاضی، علوم تجربی، هنر، زبان‌های خارجی و ادبیات و علوم انسانی برگزار می‌شود. در آزمون عمومی هر چهار گروه، ۲۵ سؤال زبان و ادبیات فارسی با ضریب ۳ طرح می‌شود؛ داوطلبان گروه آزمایشی علوم انسانی، علاوه بر آن به سؤالات ادبیات اختصاصی نیز پاسخ می‌دهند که ضریب ۴ (زیرگروه ۱) یا ۲ (سایر زیرگروه‌ها) دارند. (ضریب دروس اختصاصی در ۳ ضرب می‌شود). کتاب‌های منبع سؤالات عمومی، ادبیات فارسی ۲، ۳ و پیش‌دانشگاهی و زبان فارسی ۳ هستند؛ پرسش‌های ادبیات تخصصی نیز از تاریخ ادبیات ایران و جهان ۱ و ۲، ادبیات فارسی پیش‌دانشگاهی علوم انسانی و آرایه‌های ادبی طرح می‌شوند.

در سال‌های ۸۸ تا ۹۲، در آزمون عمومی چهار گروه آزمایشی اول، هر ساله سه پرسش به بحث آرایه‌های ادبی اختصاص یافته است که به آن‌ها خواهیم پرداخت.

اما علم بلاغت از دیرباز بخشی از ادبیات فارسی و عربی را تشکیل می‌داده است. بلاغت را به سه بخش معانی، بیان و بدیع تقسیم کرده‌اند. صنایع و آرایه‌های لفظی و معنوی، در علم بدیع بررسی می‌شوند. در این مقاله با اغماض، محسنات بیانی را نیز ملحق به آرایه‌های ادبی فرض کرده ایم.

لازم است برخی صنایع ادبی مورد بررسی، مختصراً معرفی شوند.

تشبیه «ادعای همانندی میان دو یا چند چیز است.» «غرض از تشبیه، توصیف، اغراق، مادی‌کردن حالات و... است» [۸، ص ۵۴]. تشبیه از چهار رکن مشبه، مشبه به، وجه شبه و ادات تشبیه تشکیل می‌شود که دو رکن اخیر قابل حذف اند.

استعاره که خود انواعی دارد:

استعاره مصرحه «بیان مشبه به و اراده تمام ارکان تشبیه» [۸، ص ۶۵] است.

استعاره مکنیه (بالکنایه) «مشبهی است که به همراه یکی از اجزا یا ویژگی‌های مشبه به می‌آید.» «استعاره مکنیه‌ای که مشبه به آن آسان باشد، تشخیص یا انسان انگاری نام دارد» [۸، ص ۷۱].

مجاز «به کار رفتن واژه‌ای است در غیر معنی حقیقی، به شرط وجود علاقه و قرینه» [۸، ص ۷۷]. رابطه بین حقیق و مجاز، علاقه نام دارد.

کنایه «پوشیده سخن گفتن است درباره امری. کنایه، دریافت معنی است از طریق استدلال» [۸، ص ۸۷].

واج آرای (نغمه حروف) «تکرار یک واج (صامت یا مصوت) است در کلمه‌های یک مصراع یا بیت؛ به گونه‌ای که آفریننده موسیقی درونی باد و بر تأثیر شعر بیفزاید» [۸، ص ۹۴].

تکرار «تکرار یک یا چند کلمه است در شعر، به گونه‌ای که بتواند بر موسیقی درونی بیفزاید و تأثیر سخن را بیش‌تر سازد. تکرار زمانی پدید می‌آید که کلمه‌ای دو بار یا بیشتر تکرار شود» [۸، ص ۹۷].

سجع «یک‌سانی دو واژه در واج یا واج‌های پایانی، وزن یا هر دوی آن‌هاست» [۸، ص ۱۰۰]. این حالات را به ترتیب مطرف، متوازن و متوازی نامیده‌اند.

جناس «یک‌سانی و هم‌سانی دو یا چند واژه است در واج‌های سازنده با اختلاف در معنی» [۸، ص ۱۰۹]. اگر جز معنی اختلافی نباشد، جناس تام و اگر در یک واج اختلاف باشد، جناس ناقص است.

اشتقاق «هم‌ریشگی دو یا چند کلمه است که سبب می‌شود واج‌های آن‌ها یکسان باشد» [۸، ص ۱۲۲].

مراعات النظیر (تناسب) «آوردن واژه‌هایی از یک مجموعه است که با هم تناسب دارند» [۸، ص ۱۲۶].

تلمیح «اشاره‌ای است به بخشی از دانسته‌های تاریخی، اساطیری و...» [۸، ص ۱۳۰].

تضمین «آوردن آیه، حدیث، مصراع یا بیتی از شاعری دیگر در اثنای کلام» [۸، ص ۱۳۴] را گویند. تضمین ممکن است پنهان یا آشکار باشد.

تضاد (طباق) «آوردن دو کلمه با معنی متضاد است در سخن برای روشنگری، زیبایی و لطافت آن» [۸، ص ۱۳۷].

تناقض (پارادوکس/ متناقض‌نما/ بیان نقیضی) «آوردن دو واژه یا دو معنی متناقض است در کلام؛ به گونه‌ای که آفریننده زیبایی باشد» [۸، ص ۱۴۱].

حسن آمیزی «آمیختن دو یا چند حس است در کلام؛ به گونه‌ای که با ایجاد موسیقی معنوی به تأثیر سخن بیفزاید و سبب زیبایی آن شود» [۸، ص ۱۴۴].

ابهام «آوردن واژه‌ای است با حد اقل دو معنی که یکی نزدیک به ذهن و دیگری دور از ذهن باشد» [۸، ص ۱۴۸].

ابهام تناسب «آوردن واژه‌ای است با حد اقل دو معنی که یک معنی آن مورد نظر و پذیرفتنی است و معنی دیگر نیز با بعضی از اجزای کلام تناسب دارد» [۸، ص ۱۵۱].

اغراق «ادعای صفتی در کسی یا چیزی است؛ به اندازه‌ای که حصول آن صفت در آن کس یا چیز بدان حد، محال یا بیش از حد معمول باشد» [۸، ص ۱۵۸].

حسن تعلیل آوردن علتی ادبی و غیر واقعی است برای امری، به گونه‌ای که بتواند مخاطب را اقتناع کند.

اسلوب معادله رابطه‌ای است معنایی بر پایه تشبیه که در آن مصراع دوم شعر، در حکم مصداقی برای مصراع اول آن است و نیز می‌توان جای دو مصراع را تعویض کرد و میان آن‌ها تساوی برقرار است.

نماد کلمه‌ای است که جز معنی اصلی، نشانه و مظهر معانی دیگری قرار گرفته است.

روش تحقیق

ابتدا سؤالات زبان و ادبیات فارسی آزمون عمومی گروه‌های آزمایشی ریاضی، علوم تجربی، هنر و زبان‌های خارجی آزمون‌های سراسری ۸۸ تا ۹۲ بررسی شد تا پرسش‌های آرایه‌های ادبی مشخص شوند. در این بخش چهار مجموعه سؤال برای هر یک از پنج سال مذکور بررسی شد. (جمعاً بیست مجموعه سؤال) در هر یک از این مجموعه سؤالات، سه پرسش به مبحث آرایه‌های ادبی اختصاص یافته بود. (جمعاً شصت پرسش)

در بخش بعد، مورد پرسش قرار گرفتن هر آرایه ادبی در متن سؤال و گزینه‌های هر یک از پرسش‌های شصت‌گانه مورد بررسی قرار گرفت؛ بنابراین اگر فرضاً در گزینه‌های الف و ج یک سؤال از استعاره پرسش شده بود، در مجموع استعاره برای این سؤال یک بار مورد محاسبه قرار گرفت.

در مرحله بعد با کمک نمودارها و روش‌ها آماری، تعداد پرسش‌های مربوط به هر صنعت ادبی مورد بررسی قرار گرفت. در پایان، سعی شد تا میزان مطابقت صنایع ادبی مورد سؤال، با صنایع ادبی معرفی شده در کتاب‌های ادبیات عمومی دوره دبیرستان بررسی شود.

داده‌ها، جداول و نمودارها

از مجموع ۶۰ پرسش مورد استفاده، تعداد ۳۱۵ آرایه-پرسش جمع‌آوری شد. پراکندگی آرایه-پرسش‌ها به شرح زیر است:

جدول ۱: پراکندگی آرایه-پرسش‌ها

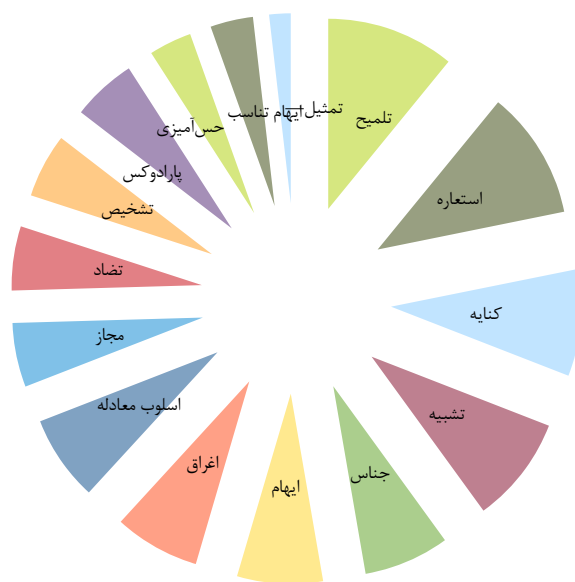
آرایه ادبی	پراکندگی مطلق (۸۸-۹۲)	پراکندگی مطلق (۹۲)
استعاره	۳۰	۶
اسلوب معادله	۱۶	۴
اغراق	۱۲	۴
ایهام	۲۳	۴
ایهام تناسب	۱۱	۲
پارادوکس	۱۹	۳
تشبیه	۳۱	۵
تشخیص	۲۱	۳
تضاد	۱۷	۳
تضمین	۱	۰
تکرار	۱	۰
تلمیح	۱۷	۶
تمثیل	۱	۱
جناس	۲۵	۴
حسن آمیزی	۹	۲
حسن تعلیل	۱۲	۰
کنایه	۳۰	۵
مجاز	۱۹	۳

جدول ۱: پراکندگی آرایه- پرسش‌ها

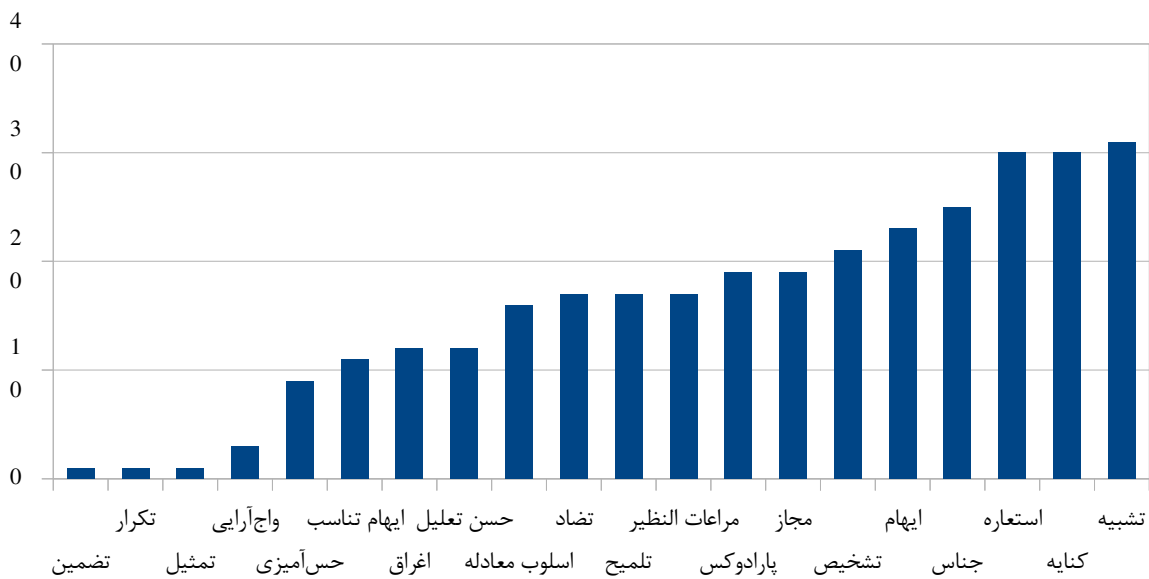
پراکندگی مطلق (۹۲)	پراکندگی مطلق (۸۸-۹۲)	آرایه ادبی
۰	۱۷	مراعات النظیر
۰	۳	واج آرایی
۵۵	۳۱۵	مجموع (sum)
۲/۷۵	۱۵/۷۵	میانگین (avg)
۰/۵۹۲۵	۰/۷۲۶۱	ضریب تغییرات (CV)

جدول ۲: معرفی آرایه‌های ادبی در کتابهای ادبیات عمومی

صفحه	کتاب	آرایه ادبی
۲۱	ادبیات ۱	سجع
۲۱	ادبیات ۱	تضاد
۲۱	ادبیات ۱	تشبیه
۲۱	ادبیات ۱	تشخیص
۲۱	ادبیات ۱	نماد
۹۱	ادبیات ۳ عمومی	ضرب المثل
۲۱	ادبیات ۱	استعاره
۴۹	ادبیات ۱	تمثیل
۵۳	ادبیات ۱	مراعات النظیر
۶۵	ادبیات ۱	تلمیح
۴	ادبیات ۲ عمومی	واج آرایی
۱۰	ادبیات ۲ عمومی	کنایه
۴۲	ادبیات ۲ عمومی	ایهام
۹۳	ادبیات ۲ عمومی	تناقض
۱۸۲	ادبیات ۲ عمومی	اسلوب معادله
۱۷۴	ادبیات ۲ عمومی	اغراق
۱۳	ادبیات ۳ عمومی	جناس
۶۹	ادبیات ۳ عمومی	

شکل ۱: پراکندگی آرایه- پرسش‌ها (۹۲)

شکل ۲: پراکندگی آرایه- پرسش‌ها (۸۸-۹۲)

تحلیل و نتیجه‌گیری

در آزمون‌های سال ۹۲، بیشترین پرسش به ترتیب از تلمیح، استعاره و کنایه و کمترین پرسش به ترتیب از تمثیل، ایهام تناسب و حس‌آمیزی مطرح شده است. در مجموع (۸۸-۹۲) به ترتیب از تشبیه، کنایه و استعاره بیشترین و از تضمین و تکرار و تمثیل کمترین پرسش به عمل آمده است. در مجموع (۸۸-۹۲) به طور میانگین از هر آرایه ادبی ۱۵/۷۵ بار پرسش شده است. ضریب تغییرات در هر دو مورد نسبتاً بالا است اما در مجموع (۸۸-۹۲) نسبت به سال ۹۲ کمتر است که با توجه به گسترش جامعه آماری، چندان عجیب نیست.

بالا بودن ضریب تغییرات و مقایسه فراوانی‌ها نشان می‌دهد نشان می‌دهد بیش از نیمی از آرایه‌های مورد پرسش، تقریباً هر ساله تکرار می‌شوند و داوطلب با تسلط بر تشبیه، کنایه، استعاره، جناس، ایهام و تشخیص می‌تواند درصد مناسبی از پرسش‌های آرایه‌های ادبی را پاسخ دهد. (توجه کنید به طور معمول درصد پاسخگویی به پرسش‌های ادبیات عمومی چندان بالا نیست؛ هر چند این مطلب خود تحقیق دیگری می‌طلبد.)

حسن تعلیل، ایهام تناسب، حس‌آمیزی، تضمین و تکرار در کتاب‌های ادبیات عمومی دوره دبیرستان تحت عنوان بیاموزیم یافت نشد؛ هر چند داوطلب با بعضی از این صنایع آشناست (مانند تضمین از ادبیات فارسی دوره راهنمایی) و این صنایع ادبی پراکندگی بالایی نداشتند، ولی به نظر می‌رسد سازمان سنجش آموزش کشور باید پاسخ مناسبی برای داوطلبانی پیدا کند که به حق انتظار دارند صرفاً با مطالعه کتاب‌های درسی معرفی شده از طرف سازمان به عنوان منبع آزمون، بتوانند به تمامی پرسش‌ها پاسخ صحیح بدهند. از طرف دیگر برخی صنایع مانند سجع که در کتاب‌های ادبیات عمومی معرفی شده‌اند، یا اصلاً مورد پرسش نبوده‌اند یا پراکندگی مطلق بسیار کمی داشته‌اند.

در مجموع به نظر می‌رسد حد اکثر با تسلط کامل بر صنایع ادبی مطرح شده در کتاب‌های ادبیات عمومی و نیز کتاب آرایه‌های ادبی سال سوم انسانی، داوطلب قادر باشد به هر سه سؤال آرایه‌های ادبی درس ادبیات در کنکور سراسری پاسخ صحیح بدهد و نیازی به آشنایی با آرایه‌ها و صنایع ادبی دیگر نیست.

مراجع

- [۱] ارشاد، سرایی، و دیگران؛ ادبیات فارسی (۳) - ۲۴۹/۲؛ تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چ ۱۵، ۱۳۹۲.
- [۲] تاکی، مسعود، و دیگران؛ ادبیات فارسی (۱) سال اول دبیرستان - ۲۰۱/۱؛ تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چ ۱۶، ۱۳۹۱.
- [۳] دانشی، سعید؛ عوامل موفقیت در آزمون سراسری؛ تهران: سازمان سنجش آموزش کشور، شرکت تعاونی خدمات آموزشی، چ ۱، ۱۳۹۰.
- [۴] داودی، حسین و دیگران؛ ادبیات فارسی (۲) - ۲۲۰/۱؛ تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چ ۱۴، ۱۳۹۰.
- [۵] سازمان سنجش آموزش کشور؛ راهنمای ثبت نام و شرکت در آزمون سراسری سال ۱۳۹۲: دفترچه شماره ۱.
- [۶] سازمان سنجش آموزش کشور؛ فهرست کتب منبع سؤال آزمون سراسری سال ۱۳۹۲.
- [۷] سازمان سنجش آموزش کشور؛ مجموعه پرسش‌ها و پاسخ‌های تشریحی درس زبان و ادبیات فارسی ویژه گروه‌های ریاضی و فنی، علوم تجربی، هنر و زبان‌های خارجی در آزمون‌های سراسری سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۱؛ تهران: سازمان سنجش آموزش کشور، چ ۱، ۱۳۹۱.
- [۸] هادی، روح‌الله؛ آرایه‌های ادبی (قالب‌های شعر، بیان و بدیع) - ۲۸۰/۱؛ تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۱.